

Glina w architekturze armeńskiej

MGR LILIT TER-MINASYAN

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOGRAFII AKADEMII NAUK ARMENII

Zastosowania gliny w architekturze armeńskiej są wielorakie. Jako materiał ścian i dachów stosowano zarówno glinę surową, jak i wypaloną. W dawnych czasach gliny używano do aranżacji wnętrz budynków i organizacji dziedzińców oraz w małych formach architektonicznych. Stosowano ją również w dekoracji zewnętrznych ścian budowli. Cegły z płaskorzeźbami, płytki fajansowe czy dekoracyjne ceramiczne panele ozdabiały ściany wewnątrz i na zewnątrz budynków.

Wczesny okres historyczny

Współcześnie uważa się, że na Wyżynie Armeńskiej glinę w konstrukcji budynków i zarządzaniu gospodarstw domowych zaczęto stosować od VIII tysiąclecia p.n.e. – w okresie rewolucji neolitycznej, kiedy nastąpiło przejście od łowiectwa i zbieractwa do rolnictwa i hodowli zwierząt. Starożytne zabytki Wyżyny Armeńskiej tego okresu znajdują się w jej południowo-zachodniej części u stóp Taurusa Armeńskiego i są zaliczane do drugiej fazy neolitu przedceramicznego. Podczas prac wykopaliskowych na sztucznym wzgórzu Çayönü Tepesi znaleziono zarówno budynki z kamienia, jak i z surowej gliny. Gliniane ściany stawiano na kamiennych podstawach.

Od początku VI tysiąclecia p.n.e. w dolinie Araratu, w pobliżu lewobrzeżnych dopływów rzeki Araks, powstają grupy osad (Aratashen, Aknashen, Masis blur). Znajdujące się w nich budynki mają zwykle układ okrągły lub eliptyczny o średnicy od 3 do 5,5 m. Ściany budowli mają grubość ok. 0,3 m (np. w osadzie Aknashen) i są wykonane z gliny z dodatkiem piasku i roślinnych substancji organicznych, uprzednio wysuszonych (fot. 1). Wyróżniane są również ściany z surowej cegły o wymiarach ok. 0,5 × 0,22 m pokryte powłoką o grubości 2–3 cm. Z gliny wykonano jednak nie tylko ściany,

Fot. 1. Konstrukcje mieszkalne znalezione podczas prac wykopaliskowych w osadzie Aknashen (VI tysiąclecie p.n.e.)

SŁOWA KLUCZOWE

glina, ceramika, architektura, Armenia

KEYWORDS

ceramics, architecture, Armenia

Lilit Ter-Minasyan

Architekt, pracownik naukowy w Instytucie Archeologii i Etnografii Armeńskiej Akademii Nauk w Zakładzie Historii Wczesnego Okresu Historycznego. Uczestniczy w pracach wykopaliskowych na terenie Armenii, w tym

międzynarodowych. Zajmuje się również modelowaniem 3D oraz rekonstrukcją zabytków.

lilitm@rambler.ru

STRESZCZENIE

W artykule, na podstawie badań własnych, prac wykopaliskowych i danych z literatury, opisano różnorodne zastosowania surowej i wypalanej gliny w architekturze armeńskiej od czasów starożytnych. Omówiono powszechnie spotykane w architekturze armeńskiej gliniane paleniska, naczynia rytualne, ołtarze i obudowy palenisk, często przyozdobione elementami zoomorficznymi. Poruszono kwestie związane z wykorzystaniem gliny we wnętrzach i dziedzińcach budynków, z ich dekoracją oraz z dziełami sztuki w przestrzeni publicznej.

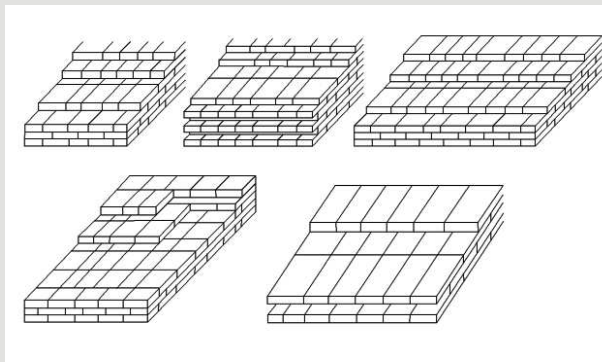
SUMMARY

Clay in Armenian architecture

The article is based on own research through excavations and on data from the literature, and describes the use of clay in Armenian architecture from ancient times up until now. Clay (raw and baked) usage in architecture is diverse. Clay fireplaces, ritual vessels, altars, and fireplace housings, often adorned with zoomorphic elements, can be commonly found throughout the whole history of Armenian architecture. Issues related to the use of clay in interior design, courtyards of buildings, and as decorative art in public space are discussed.

Fot. 2. Podstawka do naczyń rytualnych w kształcie podkowy z głowami baranów, Karnut, (XXIX-XXVI w. p.n.e.)

Rys. 1. Rodzaje wiązań cegieł w murach królestwa Urartu (IX w. p.n.e.)

lecz także całe wnętrze. Zaokrąglone konstrukcje o różnych średnicach (od 0,4 do 1,5 m), paleniska i stanowiska robocze służyły organizacji życia mieszkańców osady. Niestety wysokość zachowanych ścian wynosi zaledwie 0,5 m i na razie trudno ocenić kształt tych budowli (cylindryczny lub kulisty). W przypadku budynku cylindrycznego więźba dachowa mogła być wykonana ze stożkowych drewnianych konstrukcji z belek i prętów, natomiast w przypadku budynku kulistego – zwieńczeniem mogła być konstrukcja gliniana na szkielecie z prętów.

W osadzie Tegut (koniec V – początek IV tysiąclecia p.n.e.) blisko Eczmiadzynu, w półziemiankach na bazie koła oprócz muru z cegły surowej występuje mur mieszany z cegły surowej i kamienia naturalnego. Zabudowania w Tegucie kryto lekkimi drewnianymi konstrukcjami smarowanymi gliną.

Kultura Szengawitska

Od połowy IV w. p.n.e. na Wyżynie Armeńskiej zaczyna się tworzyć silna i oryginalna kultura, która przetrwała ok. 1000 lat. Z biegiem czasu wpływ tej kultury rozprzestrzenił się daleko poza Wyżynę Armeńską. W literaturze określa się ją mianem Kur-Araskiej, Szengawitskiej lub wczesnej epoki brązu. Był to okres szybkiego rozwoju rolnictwa, hutnictwa i ceramiki. Osady kultury Kur-Araskiej budowano i na wysokogórskich, i na nizinnych obszarach Wyżyny Armeńskiej. Surowej cegły używano głównie na bogatych w glinę terenach nizinnych i przedgórzu. Budulec ten produkowano z dodatkiem piasku i słomy, w formach, a następnie suszono na słońcu. Ściany z surowej cegły stawiano na kamiennych fundamentach. W Szengawicie (na terenie współczesnego Erewania) fundamenty budowano z głazów i odłamków kamiennych. W dolinie Araratu ta technika budowlana przetrwała aż do połowy ubiegłego wieku. Do dziś można zobaczyć domy zbudowane częściowo lub całkowicie w taki sposób.

Budowle kultury Kur-Araskiej mają układ okrągły, o średnicy 4–10 m, lub prostokątny. Prostokątne konstrukcje kryto płaskim dachem z okrągłych belek. Okrągłe pomieszczenia miały fałszywe sklepienie z otworem służącym do wentylacji i oświetlenia albo drewniany dach smarowany gliną. Używano stosunkowo dużych rozmiarów cegieł, standardowej wielkości dla każdej osady.

W Szengawicie używano cegieł o wymiarach 28 × 20 × 10 cm i 29 × 40 × 10 cm. Rozpowszechnione były cegły prostokątne, które w przeciwieństwie do tych kwadratowych pozwalają na większą różnorodność układów, umożliwiających wykonanie ścian o różnej grubości. Grubość ta zależała od wielkości, konfiguracji i wysokości zabudowania: stosunkowo mała (0,7–0,8 m) w okrągłych budynkach, w prostokątnych osiągała, w zależności od długości ściany, od 1 do 1,1 m. Na przykład, ściana z surowej gliny w osadzie z wczesnej epoki brązu na terenie Dwinu, przypuszczalnie o przeznaczeniu

obronnym, ma grubość 0,88 m i zbudowana jest z czterech rzędów cegieł ułożonych w szachownicę. Surowe ściany pokrywał tynk gliniany o grubości 2–3 cm.

W jednym z zabytków tej epoki w Mochraburze można odnotować zastosowanie polichromii. Ozdobiony w ten sposób nietynkowany prosty mur zbudowany z surowych cegieł ułożonych w dwóch rzędach. W każdym rzędzie po dwóch ciemnoszarych ceglach układano jedną jasnożółtą, tworząc poziomy rytm.

Wnętrze domostwa w epoce brązu

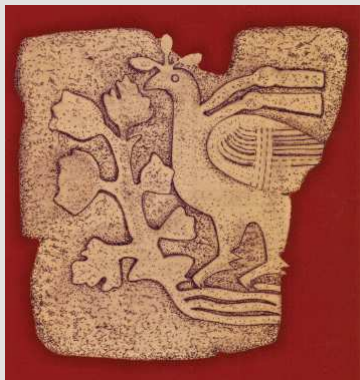
W okresie wczesnej epoki brązu w pomieszczeniach powszechnie spotykane są gliniane paleniska o przeznaczeniu gospodarczym i rytualnym. Budowano je zarówno z gliny wypalanej, jak i z surowej, która wypalała się w czasie eksploatacji. Nadawano im okrągły lub owalny kształt, miały jednak różną średnicę – od 0,3 do 1 m. Dla tego okresu charakterystyczne są okrągłe paleniska z trzema występami wewnętrznej ściany, dzielącymi okrąg w proporcji 2:1:1. W osadzie Szengawit, niemal w środkowej części domostwa, znaleziono okrągłe palenisko o średnicy jednego metra, z występami i ornamentem na górnej powierzchni. Występy takich palenisk mają czasem postać zoomorficzną. Charakterystyczne są także wstawiane do środka podstawki (do naczyń rytualnych) w kształcie podkowy z głowami baranów (fot. 2) czy stożkowate kaganki.

Królestwo Urartu

Ważnym etapem w historii Wyżyny Armeńskiej jest powstanie w IX w. p.n.e. potężnego królestwa Urartu. Nazwa ta była w użyciu w piśmiennictwie asyryjskim i babilońskim, rdzenna ludność określała swój kraj mianem Biajni lub Królestwa Wan. W Piśmie Świętym natomiast mowa jest o królestwie Ararat. Jako jedno z najpotężniejszych państw starożytnego Wschodu przetrwało ono ok. 300 lat. Szybki rozwój architektury i budowy miast doprowadził w królestwie Ararat do powstawania fortyfikacji, budynków mieszkalnych i budowli sakralnych, a także systemów nawadniających. Jako materiałów budowlanych używano kamienia, drewna, gliny i trzciny. Z gliny wytwarzano w formach drewnianych cegły, które następnie wykorzystywano surowe bądź wypalone (rys. 1). Były one kwadratowe i prostokątne, jednocześnie używanie cegieł o różnych kształtach pozwalało na silne wiązanie międzyrzędowe, grubość ścian wynosiła 2 × 3 m. Częściej stosowano cegły niewypalone. Podłogi budowano z jednej warstwy ceglanej, a następnie kryto gliną. Znane są również konstrukcje łukowe. W twierdzy Erebuni (na terytorium Erewania) zastosowano budowę antysejsmiczną – mur z surowej cegły wzmocniono drewnianymi elementami. W instalacji wodnej obok rur z kamienia stosowano też gliniane.

Wykorzystanie gliny w starożytnej Armenii

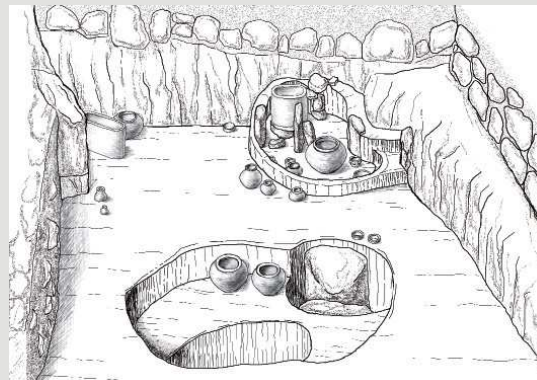
W antycznej Armenii glinę wykorzystywano do produkcji dachówek i rur wodnych. W Artaszacie, stolicy Armenii od II w. p.n.e. do IV w. n.e., większość budynków mieszkalnych i publicznych przykrywały dachówki, często pomalowane na czerwono. Problemy zaopatrzenia w wodę rozwiązano pomyślnie dzięki ceramicznym rurom kanalizacyjnym. Świadczą o tym znalezione podczas prac wykopaliskowych liczne rury i kolanka o różnych średnicach. Przy budowie basenów i łaźni używano również cegły wypalanej.

Fot. 3. Cegła z płaskorzeźbami z miejscowości Achc (IV w.)

Fot. 4. Ściana katedry św. Jakuba w Jerozolimie z płytek porcelanowych wykonana przez armeńskich rzemieślników z Kutahyi (XVIII w.)

Rys. 2. Świątynia w miejscowości Gecharot (XIV-XIII w. p.n.e.)

Architektura średniowieczna

W średniowiecznej architekturze armeńskiej dominującym materiałem budowlanym był kamień. Z bazaltu i tufu budowano kościoły, zamki, zespoły klasztorne. Gliny używano m.in. do budowy domów mieszkalnych, wytwarzania dachówek, rur wodnych oraz jako materiału dekoracyjnego. Gliniane dzbany wbudowywane w kamienne konstrukcje zmniejszały masę budowli, zwiększając zarazem ich wytrzymałość.

Jednym z ciekawych przykładów zastosowania ceramiki do dekoracji budynków w okresie wczesnego średniowiecza są cegły z płaskorzeźbami (fot. 3). Zostały one znalezione w miejscowości Achc na terenie zespołu zabytków (IV-XVII w.). Składa się on z trójnawowej bazyliki, cmentarzyska, rodzinnej krypty dynastii Arsacydów (królewskiej dynastii rządzącej w latach 66-428), sarkofagu z kamienia, pieca do wypalania ceramiki. Cegły z płaskorzeźbami prawdopodobnie pochodzą z królewskiego grobowca i mają rozmiar 23 × 23 cm. Na ich fragmentach widoczne są często jednakowe płaskorzeźby, co umożliwiło archeologom odtworzenie kilku motywów. Prawdopodobnie cegły wykonano w formach i przymocowano do ściany. Na niektórych fragmentach pozostały resztki zaprawy wapiennej. Płaskorzeźby przedstawiają sceny myśliwskie, figury jeleni, baranów, orłów, niedźwiedzi. Postaciom zwierząt często towarzyszą motywy roślinne. Płaskorzeźby wykonano po mistrzowski, w dość realistycznym stylu. Oprócz cegieł z płaskorzeźbami w Achcie znaleziono również cegły zwykłe, dachówki, rury wodne.

W miejscowości Koti w okolicach bazyliki (IV-VII w.) odkryto dekoracyjną płytkę wielkości 46 × 28 cm i kilka rzeźbionych odłamków, które mogą pochodzić z bazyliki. Jedna z płytek jest podzielona kropkowanym ornamentem na dwie części: na górnej znajduje się koza ze wzorem geometrycznym, na dolnej – sarna z koniem. Pośrodku płyty widoczne jest Drzewo Życia. Płytki z Koti i Achcu wykonano w formach.

W Dwinie (w średniowieczu duży ośrodek handlowy, stolica królestwa Armenii) podczas prac wykopaliskowych oprócz katedry i pałacu kamiennego znaleziono ceglane domy z XII-XIV w. W jednym z nich zachowały się fragmenty wnęki dekorowanej płaskorzeźbami z gipsu, co świadczy o tym, że należał do zamożnego mieszczanina. Co ciekawe, wnęki zarówno w kamiennych, jak i ceglanych budynkach mają taki sam kształt oraz identyczne motywy dekoracyjne na płaskorzeźbach. Jedną z głównych technik zdobienia zewnętrznych ścian było łączenie sztukaterii gipsowych z dekoracyjnym ornamentem wątku lica muru. Przeprowadzone prace wykopaliskowe wykazały, że w owym czasie przy dekorowaniu budynków Dwinu wykorzystywano cegły glazurowane, białą zaprawę podkreślającą ornamentale wątki lica murów, rzeźbione płytki z terakoty i kafle piecowe.

Również w miejskich świątyniach znaleziono wykonane

z wypalanej gliny prostokątne płaskorzeźby rytualne ustawiane przed paleniskami świętego ognia. W górnej części płyty przedstawiono trzy duże i dwie małe twarze antropomorficzne (przypuszczalnie bóstw), głowy baranów, ornamenty z motywem kłosa i relief zygzakującego węża. W miejscowościach Metsamor i Gecharot znaleziono świątynie, w których z niewypalanej gliny wykonano owalne struktury (rys. 2) i stylizowane antropomorficzne rzeźby, a w Gecharot kamienną stelę umieszczoną w eliptycznej glinianej konstrukcji. Natomiast ściany świątyń w Metsamorze i Gecharocie wykonano z kamienia.

Ceramika okresu nowożytnego

Od XVI w. w miejscowości Kutahya powstaje centrum ceramiki artystycznej, której rozwój można podzielić na trzy etapy: XVI w., XVII-XVIII w. oraz przełom XIX i XX w. Każdy etap charakteryzuje pewien styl i tematyka. W ornamentach stosowano motywy geometryczne i roślinne. Dominujące kolory, zwłaszcza w XVI w., to biały i niebieski, później pojawiają się żółty, zielony i czerwony, w różnych kombinacjach. Oprócz produkcji czasz, mis, naczyń kościelnych, świeczników i ozdób w kształcie jajek, armeńscy rzemieślnicy słynęli z pokrytych malowidłami płytek porcelanowych wykonanych przez rzemieślników z Kutahyi. Ozdabiają one liczne armeńskie kościoły, np.: katedrę św. Jakuba w Jerozolimie (fot. 4), kościół św. Karapeta w Cezarei czy kościoły w Stambule, a także upiększają sułtańskie pałace w Stambule, Ankarze, Cezarei i innych miastach imperium osmańskiego. Napisy w języku ormiańskim na wyrobach z Kutahyi mają treść religijną, ale podają też nazwiska swoich autorów-rzemieślników. W XX w., wskutek fali ekspatriacji, ceramicy z Kutahyi trafili do Jerozolimy, gdzie do dziś tworzą niepowtarzalne dzieła sztuki, w tym fajansowe krzyże-panneau według armeńskich chaczkarów (kamienne ormiańskie krzyże ozdobione bogatą ornamentyką).

Architektura czasów nowożytnych

W architekturze domów mieszkalnych Armenii do połowy XX w. kamień łączono z surową i wypalaną cegłą. Rodzaje domów różnią się w zależności od ukształtowania terenu, klimatu czy też lokalnych tradycji budowlanych, istnieją jednak cechy wspólne dla wszystkich regionów. Najważniejsza z nich to *glchatun*. Glchatun to najstarszy i najbardziej rozpowszechniony w Armenii rodzaj wielofunkcyjnych domów służących jednocześnie do mieszkania, pieczenia chleba itd. Jest to budynek na planie prostokąta lub kwadratu ze ścianami z kamienia lub surowej cegły i drewnianym stropem. W centrum pomieszczenia znajdowało się palenisko, a nad nim drewniana kopuła z otworem na szczycie do oświetlenia i wentylacji. Budynki mieszkalne w Erewaniu, podobnie jak w innych miejscowościach doliny Araratu, zorganizowane były wokół dziedzińca, do którego z ulicy prowadziła brama o sklepieniu łukowym. Okna pokoi

Fot. 5. Dom mieszkalny w Erewaniu (XIX w.)

Fot. 6. Fragment ściany z niewypalanej cegły tynkowanej gliną z dodatkiem siana (Erewań, początek XX w.)

Fot. 7. Rzeźba „Armenii”, Ripsime Simonyan (1968)

znajdowały się głównie od strony dziedzińca, zaś od ulicy często występowały zadaszone balkony zdobione rzeźbionymi ornamentami (fot. 6). Poszczególne części budynków, parterowych lub piętrowych, łączyły otwarte galerie otaczające dziedziniec.

W 2003 r. naukowcy spotkali się z interesującym przypadkiem architektury Erewania XVI-XVII w. Podczas prac ziemnych na placu Republiki w Erewaniu tuż pod warstwą asfaltu odsłonięto domy mieszkalne zasypane podczas potężnego trzęsienia ziemi w 1679 r. Do budowy ścian i sklepionych stropów użyto czerwonego i czarnego tufu oraz cegły, surowej i wypalanej. Takie połączenie materiałów było często spotykane w budynkach mieszkalnych. Na kamiennym fundamencie stawiano drewniany szkielet, w którym za pomocą poziomych i pionowych belek uzyskiwano komórki o rozmiarach 1,2 × 1,2 m, wypełniane następnie ceglami z surowej gliny o rozmiarach ok. 25 × 14 × 9 cm. Później ściany tynkowano gliną z dodatkiem siana (fot. 6).

Współczesna ceramika dekoracyjna

Ceramicy XX w. kontynuowali tysiącletnie tradycje ceramiki armeńskiej. Rzeźba i dekoracyjne wyroby szamotowe są nieodłącznym elementem miejskiego krajobrazu współczesnej Armenii. Piękne wyroby ceramiczne często stosuje się w architekturze miejskiej, są zazwyczaj wyraźnym akcentem architektonicznym. Architekci nie rzadko zwracają się ku ceramice i to właśnie ona staje się często ostatecznym zwornikiem zespołów architektonicznych.

Jedną z prominentnych postaci wśród armeńskich ceramików ubiegłego wieku z pewnością była Ripsime Simonyan (1916-1998). Jej praca była ściśle związana z tradycjami wielowiekowej kultury Armenii. Ripsime czerpała inspirację ze starożytnej „czarnej ceramiki” z Szengawitu, naczyń królestwa Urartu, glazurowanej ceramiki średniowiecznej i dzieł twórców ludowych. Simonyan nie tylko tchnęła nowe życie w tradycję przeszłości, ale dzięki eksperymentom technologicznym wprowadziła wiele nowego. Ważne miejsce w jej dorobku zajmują rzeźby dekoracyjne. Są to zgrabne, nieco wydłużone postaci kobiet, często w stylizowanych strojach ludowych (fot. 7). Jej prace są ozdobą m.in. parków miejskich, kawiarni czy dziedzińca Erewańskiej fabryki koniaków.

W latach 50. ub. w. działał też inny znany w Armenii artysta-plastyk, Ruben Szawerdyan (1900-1976), który w swojej twórczości zwracał się ku różnorodnej ceramice i od fajansowych naczyń z cienkim kobaltowym rysunkiem doszedł do ceramiki dekoracyjnej. Szawerdyan jest twórcą licznych *panneau* z glazurowanych płytek czy niewielkich rzeźb, odzwierciedlających życie miasta z początku XX w.

W latach 60. i 70. w sztuce dekoracyjnej Armenii rozpoczął się nowy trend. Obok motywów etnograficznych pojawiły się nowoczesne, niekonwencjonalne formy. Ceramicy zaczęły imitować

i dekoracja pomieszczeń muzeum manuskryptów Matenadaran przedmiotami z „czarnej ceramiki”.

Ceramiczne *panneau* i oryginalne trójwymiarowe formy autorstwa Wana Sogomonyana, Władimira Atanyana, Samwela Bagdasaryana i wielu innych artystów ceramików zdobią wnętrza i zewnątrz budynków publicznych. Dzięki współpracy ceramików z architektami, ceramika stała się pełnoprawnym materiałem współczesnej architektury.

Podsumowanie

W Armenii zaczęto używać gliny w konstrukcji budynków i urządzeniu gospodarstw domowych w okresie neolitu, od początku VI tysiąclecia p.n.e. Glinę, jako materiał budowlany, stosowano w konstrukcji ścian, do wytwarzania podłóg, dachów, rur wodnych. W dawnych czasach gliny używano zarówno do aranżacji wnętrz budynków, jak i organizacji dziedzińców. Od wczesnego średniowiecza znane są formy do cegieł z płaskorzeźbami. W czasach późnego średniowiecza, piękne płytki fajansowe armeńskich rzemieślników wykorzystywano do dekoracji budynków o różnych funkcjach, w tym kościołów. Współcześnie na ulicach i w parkach miast Armenii można zobaczyć wykonane z ceramiki nowoczesne rzeźby czy małe formy architektoniczne, a wewnątrz wielu budynków zdobią dekoracyjne ceramiczne *panneau*.

Tłumaczenie z jęz. armeńskiego: Anaida Ghazaryan

Autorzy oraz źródła zdjęć: A. Badalyan, 2. archiwum A. Badalyana, 3. Simonyan H., *Monuments annual publications* 7/2011, 4. Thierry J.-M., Donabedian P. (1987), *Les arts Armeniens*, 5. archiwum M. Mazmanyan, 6-7. L. Ter-Minasyan

Autorzy oraz źródła rysunków: 1. L. Ter-Minasyan, 2. Awetisyan H., Bobochyan A., *Archeologia Urartu* (arm.)

LITERATURA

- [1] *The History of Armenian Architecture* (arm.) vol.1, Yerevan, 1996.
- [2] Халпахчян, О. (1983). *Строительная культура Армянского нагорья с древнейших времен по VII в. до н.э. Архитектурное наследие* N31, Москва
- [3] Khanzadyan, E., Mkrtchyan K., Parsamyan E. (1973). *Metsamor*. (arm.)
- [4] Qalantaryan, A., Hobosyan, S., (2009). *Koti. Conference Tavush: material and spiritual heritage*, Yerevan, p. 247
- [5] Арутюнян, В. (1985). *Каменная летопись армянского народа*. Ереван
- [6] Avetisyan, V., Bobokhyan, H. (2010). *The Archeology of Urartu* (arm.), Yerevan
- [7] Simonyan, H. (2011). „Monuments” annual publications, Yerevan, 7, p. 5-47
- [8] Badalyan, R. et al. (2008). *Village, fortress, and town in Bronze and Iron Age Southern Caucasia*. AMIT, vol. 40
- [9] Байбуртян Е. (2011). *Последовательность древнейших культур Армении на основании археологического материала*. Ереван
- [10] Токарский Н. (1961). *Архитектура Армении IV-XIV вв.* Ереван
- [11] Thierry, J.-M., Donabedian, P. (1987). *Les arts Armeniens*. Paris
- [12] Василенко, В. (1974). *Рипсимэ Симонян*. Москва